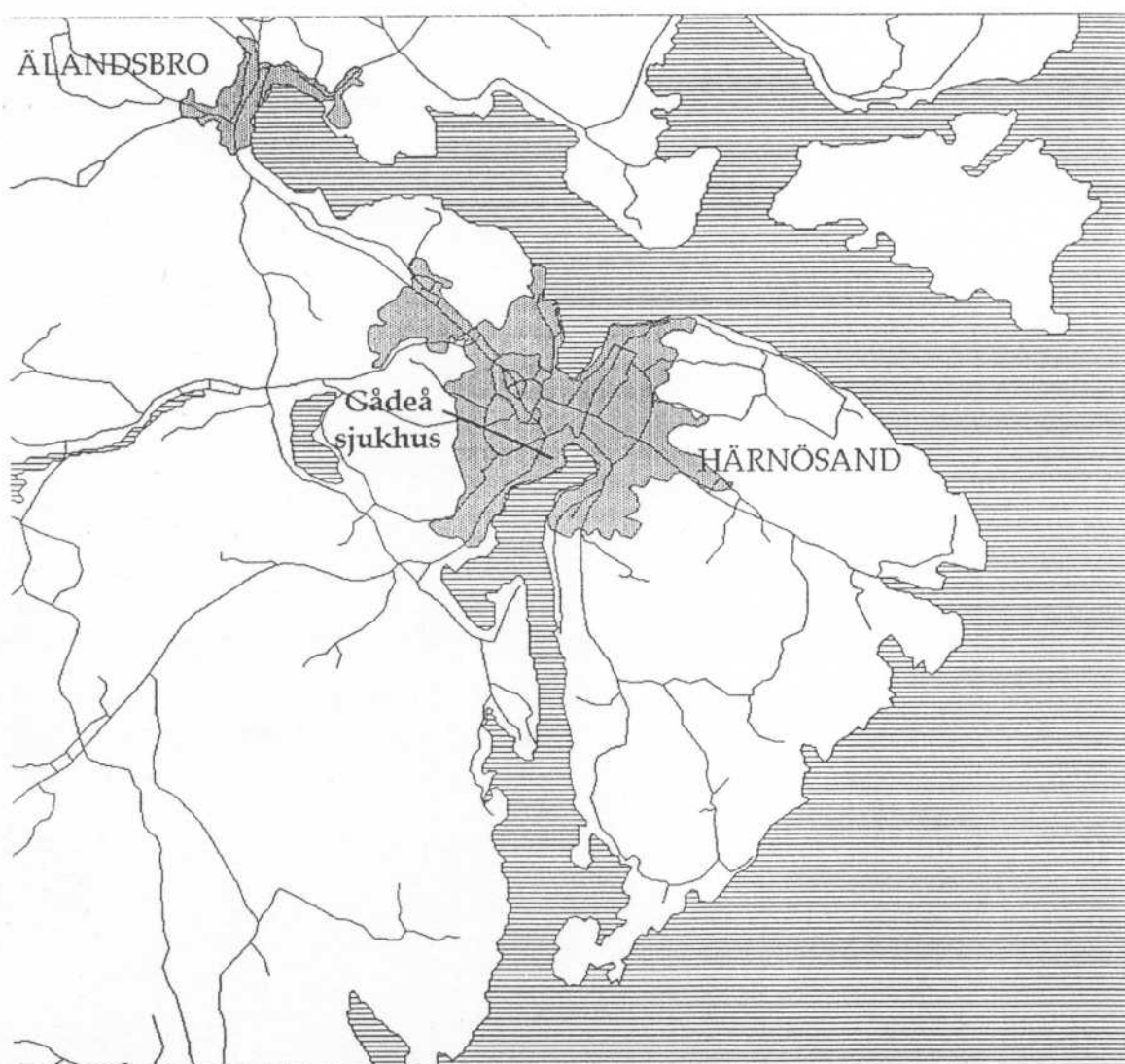

Kulturhistorisk utredning Gådeå sjukhusområde

Härnösands kommun Västernorrlands län

Länsmuseet Västernorrland

Avdelningen för kulturmiljövård och dokumentation.
Rapport nr 1996:3

REFERENSEXEMPLAR

INLEDNING.....	2
MILJÖBESKRIVNING	2
HÄRNÖSANDS VÅRDHISTORIA FRAM TILL MITTEN AV 1800-TALET	3
Härnösands lasarett/hospital	3
Lasarettet och hospitalet skiljs åt	3
1823 års hospitalsreform	4
"Gula villan" 1845 års hospital	4
HÄRNÖSANDS CENTRALHOSPITAL	4
Det statliga centralhospitalet	4
Arkitektur och planlösningar	5
Den yttre miljön	5
HOSPITALET FÖRÄNDRINGAR UNDER 1800-1900-TALET	6
1878 års om- och tillbyggnader	6
Landstingspaviljongen från 1902	6
Ny ekonomibyggnad	7
Sjukhusets avveckling	7
SAMMANFATTNING	8
Historik	8
Kulturhistorisk bedömning	9
KÄLLOR	11
Litteraturhänvisning	11
Arkiv	11
BILAGOR	12

Inledning

I december 1995 inkom exploateringskontoret på Härnösands kommun med en förfrågan till Läns museet Västernorrland om en kulturhistorisk dokumentation av f d Gådeå sjukhus. Bakgrunden är att nuvarande ägaren, landstinget, önskar avyttra delar av miljön som innefattar det gamla mentalsjukhusets byggnader och parkanläggning. Dokumentationen är tänkt att ge kommunen vägledning hur man planmässigt skall förfara med området inför framtiden.

Gällande detaljplan härrör från 1917 och tillåter i huvudsak olika vårdinstitutioner. Eftersom sjukhusets verksamhet är avvecklad sedan slutet av 1980-talet hindrar detaljplanen att ny verksamhet förläggs till området. Samtidigt finns det inga bestämmelser som reglerar exploateringsgraden i parken och vid stranden.

I kommunens översiktsplan från 1992 rekommenderas att området används till allmänna ändamål: förvaltning, institutioner, skola, vård m m. Gådeå sjukhusbyggnad är angiven som intresse för kulturmiljövården tillsammans med den omgivande parken.

I det planprogram som kommunens plan- och byggkontor upprättade för sjukhusområdet 1992 presenteras flera möjliga planutvecklingar inför framtiden. Förslagen omfattar dels ett bevarande av sjukhusbyggnaderna och parken men med nya användningsområden, dels en rivning av byggnaderna som ersätts med flerbostadshus och parkeringsplatser.

Den kulturhistoriska bedömningen av Gådeå sjukhusmiljö har krävt en relativt noggrann undersökning, som inleddes med en nulägesdokumentation av miljön. Här har fotodokumentationen och de människor som känner till miljön varit viktiga. Litteratur- och arkivstudier har legat till grund för informationen om byggnaderna och sjukhusets verksamhet i ett historiskt perspektiv. Ett begränsat arkivmaterial finns på landsarkivet i Härnösand. Eftersom verksamheten pågått under en lång tid, 1845-1989, har arkivstudierna koncentrerats till överläkarens årsberättelser, som ger mycket detaljerade byggnads- och verksamhetsbeskrivningar. Ett mer komplett arkivmaterial över landets centralhospital finns på riksarkivet i Stockholm.

Miljöbeskrivning

Gådeå sjukhus är beläget på Härnösands fastlandssida precis där Södra sundet viker av i sydvästlig riktning. Miljön som är en udde med vatten mot väster och söder har ursprungligen tillhört Gådeå by där yttersta delen av udden kallades Lerudden.

Den ursprungliga huvudinfarten sträcker sig från Storgatan och passerar fångvårdsanstalten från 1861. Här möter en ung björkallé som leder till "Gula villan", f d Norrlands hospital från 1845. Byggnaden inrymmer barnavårdscentral och psykoterapi-lokal. Omedelbart till vänster ligger Gådeå sjukhus, f d Härnösands centralhospital från 1862. Sjukhuset används bl a av ABF för diverse kursverksamhet.

Hela sjukhusområdet omgärdas av en vacker park med diverse planterade ädelträd. Närmast norr om sjukhuset ligger den nybyggda strandgården som inrymmer lokaler för psykiatrisk vård. Söder om sjukhuset ligger lasarettets huvudbyggnad och ett flertal annex och ekonomibyggnader. Mellan lasarettet och sjukhuset ligger en äldre byggnad med putsfasader som tidigare inrymde sjukhusets panncentral.

Härnösands vårdhistoria fram till mitten av 1800-talet

Härnösands lasarett/hospital

År 1670 beslutade Västernorrländska kommissionen att anlägga ett hospital med Ångermanlands landsbygd som upptagningsområde. Byggnaden uppfördes på fastlandet utanför Härnösands södra stadspart och var i bruk i drygt hundra år. En av orsakerna till att sjukhusen i allmänhet förlades utanför städerna var risken för smittspridning.

I samband med att Härnösand återfick privilegiet som residensstad 1786, (Sundsvall var residensstad åren 1654–1786), beslutades om ett nytt kombinerat länslasarett/hospital på den gamla hospitalstomten, samtidigt som det gamla hospitalet revs.

Det nya lasarettet stod färdigt 1788 och var en två våningar hög timmerbyggnad med panelade fasader, symmetriska fönsteraxlar och brutet tak. Lasarettsfunktionen var inrymd i bottenvåningen och hade till en början nio vårdplatser. Den övre våningen inrymde hospitalet samt en lägenhet för sysslomannen. Upptagningsområdet omfattade hela Västernorrlands län som nu utgjordes av landskapen Ångermanland och Medelpad.

Från mitten av 1700-talet tillhörde flertalet av alla lasarett och hospital kronan, medan tillsynen låg på Serafimerordensgillet. Några skattemedel stod inte till förfogande för försörjningen, utan verksamheten finansierades genom hårt patientarbete och frivilliga donationer från enskilda personer och filantropiska organisationer.

Fram till 1800-talets början var det ingen större skillnad på de båda verksamheternas inriktning. Förenklat kan man säga att lasaretten var inriktade på somatiska sjukdomar medan hospitalen hade utvecklats från förvaringsanstalt för i första hand spetälskesjuka till förvaringsplats för kroniskt sjuka, ålderdomssjuka och sinnessjuka. Gemensamt var att patienterna saknade möjlighet till egen försörjning och därför hade hospitalen och lasaretten karaktären av fattighus. I görligaste mån skildes män och kvinnor åt och även de som hade smittsamma sjukdomar, typ veneriska sjukdomar och spetälska. Någon vård var det knappast frågan om utan de anställda hade till uppgift att upprätthålla den ordning som var faställd enligt scheman.

Lasarettet och hospitalet skiljs åt

Redan under tidigt 1800-tal började de gamla vårdinstitutionerna att anta en ny form. Hospitalen började successivt inrikta sin verksamhet på de sinnessjuka, samtidigt som lasaretten i allt högre grad ägnade sig åt de somatiskt sjuka.

1818 gick lasarettet och hospitalet skilda vägar, åtminstone rumsligt sett. På samma tomt strax intill lasarettet uppfördes en ny byggnad för hospitalets verksamhet. Läns-lasarettet tog nu hela byggnaden i anspråk för kroppssjukvården. Läns-lasarettet var i bruk till 1893, då det ersattes av ett nytt läns-lasarett. Till skillnad från hospitalen, som i framtiden kom att lyda under staten, tillhörde lasaretten landstingen från 1862. Även under 1800-talet förekom samarbete eftersom 1882 års hospitalsstadga reglerade att akutsjuka mentalpatienter skulle beredas vård på lasaretten.

1823 års hospitalsreform

I början på 1820-talet riktades kritik mot den befintliga hospitalsvården. Detta framtvängde en riksomfattande utredning som låg till grund för en ny organisation, där staten tog ett större ansvar. För att råda bot på den gamla hospitalsordningen beslutade riksdagen 1823, att flera mindre hospital skulle slås samman till statligt styrda centralhospital. Hospitalen skulle nu enbart ägna sig åt sinnessjukvård. Trots reformarbetet dröjde det nästan trettio år innan nybyggnationen blev allvar.

“Gula villan” 1845 års hospital

Härnösands hospital var ett av sammanlagt åtta hospital som blev kvar efter 1823 års nyordning. Hospitalet från 1818 blev utdömt under 1830-talet och 1845 byggdes ett nytt hospital på den s k Lerudden i Gådeå. Hospitalet var avsett för 50 patienter och upptagningsområdet omfattade de fyra nordligaste länen: Västernorrland, Jämtland, Västerbotten och Norrbotten.

Byggnaden uppfördes efter ritningar av arkitekt A. Nyström och är en timmerkonstruktion med panelade fasader. Exakt hur byggnaden var organiserad vid uppförandet finns inte dokumenterat. Följande beskrivning är hämtad från 1862 års inspektionsprotokoll med bifogade plan- och fasadritningar. Enligt protokollet genomfördes stora ombyggnader av interiören, medan exteriören troligtvis lämnades orörd. Mittpartiet är uppfört i två våningsplan och har ett flackt valmat tak. Entrén är belägen i byggnadens mitt och betonas av kraftiga listverk uppburna av fyra grupperade pilastrar i varje våningsplan. De 8 fönsteraxlarna är symmetriskt placerade. Runt hela fasaden sträcker ett våningsskiljande listverk. På kortsidorna finns två identiska flygelbyggnader i ett våningsplan med små kvadratiske fönsteröppningar och valmade sadeltak.

I jämförelse med de stora monumentala byggnaderna från början av 1860-talet framstår hospitalet som ett relativt tafatt försök att råda bot på platsbristen inom sinnessjukvården. Och redan ca tio år efter uppförandet blir byggnaden utdömd. Stilmässigt är den en god representant för den arkitekturstil som faller inom ramarna för empiren, som kännetecknas av långsmala, låga byggnadskroppar med flacka tak. Om man bortser från flyglarna, för den tankarna till en dåtida herrgårdsbyggnad.

Härnösands centralhospital

Det statliga centralhospitalet

1854 beviljades statliga medel för uppförandet av ett nytt centralhospital i Härnösand. Det förra hospitalet hade redan banat väg för en vidare exploatering av Gådeås strandområde. Eftersom det handlade om en utökning av verksamheten där även gamla hospitalsbyggnaden skulle ingå, förlades den nya byggnaden i vinkel, omedelbart norr om den gamla. Till arkitekt anlätades den riksbekante J. F. Åbom, då verksam inom överintendentembetet. Åbom var en flitigt anlätad arkitekt när det gällde stora offentliga byggnadsprojekt och hans verksamhet omfattar allt från vårdinstitutioner till kyrkor och skolor. Hans mest kända byggnad är troligtvis Berns salonger i Stockholm.

Grundläggningsarbetet påbörjades under våren 1857 och året därpå täcktes yttermurarna med tak. På grund av ekonomiska problem avstannade arbetet under flera år och åter-

upptogs inte förrän 1861. Vid slutbesiktningen 29 december 1862 konstaterades att byggnaden var fullt ändamålsenlig och att den motsvarade moderna krav på "kur- och vårdanstalt" för sinnessjuka. (Här bör noteras att 1858 års hospitalsstadga skilde mellan hospital och asyler, där hospitalet var till för de som kunde botas medan asylen var en vårdanstalt för obotligt sjuka). Den nya byggnaden hade plats för 76 patienter, tillsammans med den gamla byggnaden hade hospitalet plats för 124 patienter.

Arkitektur och planlösningar

Hospitalet har en smal rektangulär planform med ansatser till flyglar mot väster. Till grundmurar och sockelparti användes natursten, medan fasaderna uppfördes med murtegel som putsats. Byggnaden har två hela våningsplan och souterrängvåning, medan det utskjutande mittpartiet bryter takfoten och bildar en tredje våning med frontespisar mot två håll. De symmetriskt placerade fönsteröppningarna har raka valv med undantag av frontespisarnas bågvalvda fönster. Den mittcentrerade entrén nås via en barock-utformad trappa av huggen granit. Den bågformade portalen omges av ett fält med ljusare puts och portalkrönet bär inskriptionen 1862 med romerska siffror. Byggnaden har en horisontell hållning som förstärks av de våningskiljande listverken. Den stramt hållna putsarkitekturen med klassicistiska förebilder är tidstypisk för dåtidens institutionsbyggnader.

Planlösningen var horisontalt organiserad, vilket innebar att matsalar sovrum och dagrum var belägna på samma våningsplan. I byggnadens mittparti fanns mottagningsrum och läkarrum på första våningsplanet, medan det andra våningsplanet utgjorde det obligatoriska kyrkorummet. På ömse sidor om mitten fanns patienternas sovrum, dagrum och matsalar. Den norra delen var reserverad för kvinnor och den södra för män. Högst upp i frontespisarna fanns fyra rum för 1:a klassens patienter, två kvinnliga och två manliga. Detta markerades i fasaden med de bågformade fönsteröppningarna. I källarvåningen fanns kök, diverse förrådsrum och badrum.

Isoleringsceller saknades i den nya byggnaden och de patienter som betecknades som osnygg eller våldsamma var hänvisade till det gamla hospitalets nedre våningsplan som byggdes om enbart för detta ändamål. Det övre våningsplanet användes till expedition, sammanträden och till bostad för sysslomannen.

Den yttre miljön

De nyuppförda centralhospitalen gavs inte enbart en tilltalande arkitektur, minst lika viktig var den omgivande parkmiljön som ansågs ha en rogivande effekt, samtidigt som den gav patienterna sysselsättning. Hospitalsparken började anläggas i samband med att nya hospitalet togs i bruk och var färdig 1867. Eftersom hospitalen till stor del var självförsörjande krävdes i princip samma ekonomibyggnader som vid ett jordbruk. Exakt var dessa byggnader låg framgår inte av arkivmaterialet, detta gäller även personalens bostäder. Den obligatoriska köksträdgården var belägen omedelbart väster om hospitalet. Hela anstaltsområdet var inhägnat med höga plankväggar.

Hospitalets förändringar under 1800-1900-talet

1878 års om- och tillbyggnader

Redan 1869 väckte landstinget frågan till hospitalsöverstyrelsen om utbyggnad av hospitalet. Det gamla trähusets vårdlokaler ansågs obrukbara. Behovet av fler platser var överhängande, eftersom man även tvingades ta emot patienter utanför ordinarie upptagningsområde. Beslut om utbyggnad fattades inte förrän 1874. Året därpå anlände en delegation från Stockholm där bl a Serafimerordens egen arkitekt Axel Kumlien ingick. Ursprungstanken var att uppföra ett fristående annex, men områdets dåliga grundförhållande gjorde att Kumlien upprättade planer för en tillbyggnad av huvudbyggnaden. Några uppgifter om vem som utförde arkitektritningarna har inte påträffats i det undersökta arkivmaterialet, men enligt uppgifter från litteraturen utfördes även dessa ritningar av J. F. Åbom.

Grundläggningsarbetet påbörjades 1876 och tillbyggnaden var färdig för inflyttning årsskiftet 1878-79. Hospitalet hade nu plats för 221 patienter. Resultatet blev att de ursprungliga flygelansatserna byggdes till med anpassade flyglar i 60 graders vinkel mot hospitalets långsidor. Flyglarna avslutades med tvärställda, halvcirkelformade byggnadskroppar i ett våningsplan. Detta arkitektoniska grepp lär ha inhämtats från S:t Anne hospitalet i Paris. Den sneda placeringen syftade till att ge luften friare tillträde till huvudbyggnaden, samtidigt som det underlättade att anlägga promenadgårdar för patienterna.

Tillbyggnaderna resulterade i en ny inre organisation. Huvudbyggnaden reserverades för lugna och snygga patienter medan flyglarna var till för de oroliga och osnygga patienterna. I den yttre delen av flyglarna fanns isoleringsrum och längst ut i de halvcirkelformade avslutningarna fanns isoleringsceller för stormande patienter. I den södra flygelns källarvåning inrättades hantverkslokaler för skräddare, skomakare och snickare.

Träbyggnaden byggdes om till läkarbostäder och kontor. I samband med detta avlägsnades de små kvadratiske cellfönstren i flyglarna, som ersattes med större rektangulära fönsteröppningar.

Landstingspaviljongen från 1902

Runt sekelskiftet formulerades nya idéer om hur god vård skulle bedrivas på hospitalen. Den gamla metoden med inlåsning i ensamceller och tvångsmedel ansågs förlegad. Istället förespråkades stora öppna sjuksalar där flera patienter kunde hållas under ständig övervakning. Tanken var att patienterna inte skulle ges tillfälle att sjunka in i sin egen sjukdom, vilket ansågs vara fallet vid isolering. Övervakningssalarna skulle påminna om de stora och ljusa salarna inom kroppssjukvården, vilket ansågs ha en terapeutisk verkan på patienterna. För att ytterligare effektivisera övervakningen blev sängläget en vanlig ordination. Vårdreformen innebar att flertalet av de äldre hospitalen delvis byggdes om för att kunna möta de nya kraven. Vårdformen var i första hand inriktad på akut sjuka patienter och innebar inte att de gamla stormcellerna avvecklades.

1897 fick hospitalet kritik mot att övervakningsavdelning saknades, samtidigt som platsbristen åter var ett problem. Ärendet behandlades av landstinget som 1898 beviljades statliga medel för uppförandet av en fristående övervakningspaviljong. Den nya

övervakningspaviljongen uppfördes strax norr om hospitalet och stod färdig 1902. Paviljongen inrymde 40 patienter uppdelat på 20 män och 20 kvinnor. Här fanns också bostäder för personalen.

Ny ekonomibyggnad

1908 uppfördes en ny ekonomibyggnad som inrymde kök, tvätt, förråd m.m. Byggnaden placerades väster om hospitalet i fonden mot borggården. Ekonomibyggnadens placering medförde att borggårdens rumsverkan förstärktes.

Samma år ersattes de gamla vedeldade kakelugnarna med vattenburen värme. Panncentralen uppfördes strax söder om den nya ekonomibyggnaden.

Härnösands hospital byter namn och blir ett B-sjukhus.

1920- och 30-talen kännetecknas av stora förändringar inom sinnessjukvården. Den tidigare sängbehandlingen får ge vika för arbetsterapin. Den medicinska terminologin utökas och medför en ökande differentiering. 1931 försvinner de gamla hospitalsnamnen på samtliga hospital och Härnösands hospital byter namn till Gådeå sjukhus.

Under hela 1920-talet diskuterades sjukhusets framtid. Sjukhuset ansågs omodernt och den ständiga bristen på patientplatser gjorde att medicinalstyrelsen hade planer på att ersätta sjukhuset med ett nytt i Gävleborgs län. Frågan blev både långdragen och segsliten. I ett riksdagsbeslut från 1937 beslutades att Gådeå sjukhus skulle överlåtas till Västernorrlands läns landsting, samtidigt som ett nytt sinnessjukhus med 902 platser skulle uppföras i Sundsvall. Året före invigningen av Sidsjöns sjukhus 1943, fattade riksdagen ett nytt beslut om att Gådeå skulle drivas i statlig regi som B-sjukhus under en tioårsperiod. Detta medförde att vårdplatserna och delar av administrationen tillföll Sidsjöns sjukhus.

I riksdagsbeslutet anslogs också 250 000 kronor till en omfattande renovering av sjukhuset. Ombyggnadsritningarna utfördes av dåvarande medicinalstyrelsens arkitekt Hakon Ahlberg. Arbetet påbörjades 1944 och omfattade nytt sanitetssystem och ombyggda avdelningar där bl a andra våningsplanet i bägge flyglarna byggdes om till isoleringsavdelningar.

Sjukhuset drevs i statlig regi fram till 1967 då en riksomfattande sjukhusreform beslutade att mentalsjukvården skulle verka under samma organisation som kropps-sjukvården. Västernorrlands landsting tog över verksamheten 1967 och Gådeå blev åter en självständig enhet med eget upptagningsområde och egen utskrivningsnämnd för tvångsintagna patienter.

Sjukhusets avveckling

De stora medicinska framgångarna med psykofarmaka under 1950-talet medförde successivt öppnare vårdformer där socioterapin fick en framträdande roll. Under 1960-talet började den uråldriga sjukhusordningen som till stora delar upprätthölls med disciplin att luckras upp. Avdelningar med både män och kvinnor var inte längre någon omöjlighet. Patienterna sågs för första gången som enskilda individer som i görligaste mån skulle tränas för ett liv utanför sjukhusets väggar.

De allt öppnare vårdformerna resulterade efterhand i att de stora sjukhusen spelat ut sin roll. 1983 uppfördes en ny akutpsykiatrisk klinik i anslutning till sjukhuset och 1989 togs den nybyggda rehabiliteringskliniken Strandgården i bruk. Samma år lämnade den sista patienten Gådeå sjukhus. Från 1989 till 1992 användes sjukhuset till invandrarförläggning. Idag används delar av sjukhuset för kursverksamhet i ABF:s regi.

Sammanfattning

Historik

1845 uppfördes Norrlands hospital som är en herrgårdsliknande träbyggnad med pane-lade fasder. Hospitalet hade plats för 50 patienter och upptagningsområdet omfattade de fyra nordligaste länen. Redan efter tio år var hospitalet utdömt och ersattes 1862 av Härnösands centralhospital. Det nya centralhospitalet uppfördes efter ritningar av arki-tekten J. F. Åbom och tillhör den första generationen av de stora statliga sjukhus som började uppföras fr o m 1860-talet. Sjukhuset gavs en relativt återhållsam utformning med symmetriska fönsteraxlar och betonat mittparti. Några avdelningsgränser framträ-der inte i fasaden. Sjukhuset uppfyllde alla de medicinska krav som centralmyndigheten ställde för en god vård, nämligen: avskildhet från staden, en omgivande park med köks-trädgård för sjukhusets försörjning och slutligen en modern arkitektur som underlättade differentiering. Män skildes från kvinnor, lugna från oroliga, snygga från osnygga osv. För att ytterligare försäkra sig om att den skadliga yttervärlden utestängdes, inhägnades hela området med staket och plankväggar. Det äldre trähuset som uppfördes som hospi-tal 1845, byggdes om för de besvärligaste patienterna. Strax norr om sjukhuset uppför-des samtidigt Härnösands centralfängelse. Även dessa vårdinstitutioner drevs i statlig regi och har en historia som delvis sammanfaller med sinnessjukvårdens.

Redan under slutet av 1860-talet ställdes krav på att en utökad kapacitet. Resultatet blev en tillbyggnad i form av två snedställda flyglar. Flyglarna stod färdiga 1878 och för ut-formningen stod troligtvis J. F. Åbom. Sjukhusets framsida mot öster fick nu karaktären av ett skyddande murverk, medan den västra sidan öppnade sig i form av en avgränsad borggård. Flyglarnas planlösning följde huvudbyggnaden, med sidokorridorer och en horisontal organisation. Även fasaderna anpassades efter huvudbyggnadens symmetri-ska uppbyggnad. De cirkelformade och tvärställda avslutningarna fick stor betydelse för sjukhusets karaktär och den arkitektoniska avvikelsen skvallrar samtidigt att byggnaden inrymde isoleringsceller. Den äldre hospitalsbyggnaden var utdömd som vårdinrätt-ning och renoverades till personalbostad för bl a överläkaren.

Sjukhuset var ett eget litet samhälle, till stora delar självförsörjande. Förutom köksträd-gård fanns här bl a ladugård och svinhus. Bland hantverkare fanns det trädgårdsmästare, snickare, målare, smed och skräddare. Till sin hjälp hade de arbetsföra patienter, vilket var en förutsättning för sjukhusets försörjning. Detta förhållande rådde till långt in på 1900-talet. Men patienternas insatser fick efterhand ett terapeutiskt innehåll, arbetet blev en viktig del av den vård som sjukhuset kunde erbjuda.

Sjukhuspersonalen var hänvisade till de bostäder som tillhandahölls av sjukhuset inom området. Några reglerade personalbostadsområden har inte existerat, utan boendet var relativt utspritt i diverse byggnader. En viktig del i patientvården var den stränga disci-

plinen och det var personalens uppgift att upprätthålla de noggrant reglerade föreskrifterna. Även personalens rättigheter och skyldigheter var reglerade och under lång tid var man tvungen att ha tillstånd för att besöka staden.

De statliga sinnessjukhusen har under årens lopp genomgått omfattande förändringar i form av om- och tillbyggnader. En orsak till ombyggnaderna kan tillföras mentalsjukvårdens otaliga reformer i syfte att nå ett lyckat vårdresultat. De omfattande tillbyggnadsprojekten är resultatet av en ständig överbeläggning och ökande vårdköer. Under perioden 1860-1900 ökade antalet patienter från 971 till 4602 på de statliga sinnessjukhusen. 1950 vårdades 32 821 patienter.

Från sekelskiftet fram till 1930-talet var sängläge, övervakning och prolongerade bad viktiga ingredienser i vården. Att bedriva övervakning i de äldre hospitalen krävde stor personalstyrka eftersom rummen ofta var små, istället förespråkades stora sjuksalar där de sängliggande patienterna lätt kunde övervakas. Tanken var att patienterna inte skulle ges tillfälle att försjunka i sin sjukdom. Om patienten blev orolig ordinerades långbad som kunde vara en hel dag. 1902 uppfördes en fristående övervakningsavdelning i landstingets regi. Den nya avdelningen var avpassad för 40 patienter.

När det nybyggda Sidsjö sjukhus togs i bruk 1943 blev Gådeå B-sjukhus, vilket bl a innebar att patientplatserna tilldelades Sidsjön. Samtidigt fattades beslut om att sjukhuset skulle moderniseras. Sjukhuset fick ett nytt sanitetssystem och samtliga avdelningar moderniserades och vissa byggdes om. Eftersom funktionalisterna bannlyste all form av arkitektonisk utsmyckning passade man också på att avlägsna fasadernas profilerade listverk. Gådeå förblev B-sjukhus fram till 1967 då Västernorrlands landsting tog över verksamheten. Sjukhuset blev åter primärsjukhus med eget upptagningsområde.

De stora medicinska framgångarna med psykofarmaka under 1950-talet gjorde att sinnessjukvården för första gången nådde resultat som kunde jämföras med kroppssjukvårdens stora framgångar. De nya medicinerna gjorde att avdelningarna blev lugnare och fler patienter beviljades frigång. Medicinering och olika terapiformer i kombination med en allt liberalare sjukhusledning resulterade så småningom till dagens öppna vårdformer där de stora sjukhusen är överflödiga och står tomma. Den sista patienten lämnade Gådeå 1989.

Kulturhistorisk bedömning

Det sjukhus vi möter idag har en välbevarad exteriör som uppvisar en kontinuitet från uppförandet 1862. Ingreppen inskränker sig till att fasadernas listverk avlägsnades under 1940-talet och att taksiluetten förändrats genom utskott för ventilationen. Interiören är i första hand resultatet av den omfattande modernisering som utfördes vid mitten av 1940-talet. "Gula villan" eller Norrlands hospital som byggnaden ursprungligen kallades, har också en välbevarad exteriör som uppvisar en kontinuitet från 1845. Väsentliga delar av den tillhörande parkanläggningen finns kvar med allén som leder fram till "Gula villan". Större delen av sjukhusets ekonomibyggnader har rivits med undantag av panncentralen från tidigt 1900-tal. Sjukhusmiljöns befintliga byggnadsbeståndet är en förutsättning för förståelsen av områdets funktion och historiska utveckling. Rivs delar av sjukhusbyggnaden reduceras den historiska kontinuiteten samtidigt som den arkitektoniska helheten går förlorad: De tillbyggda flyglarna följer det ursprungliga mittpartiets arkitektur och har en avgörande betydelse för upplevelsen av sjukhuset. De inbördes

delarna representera samtidigt vårdens utveckling med krav på viss standard och nya rumsformer.

Vad beträffar sjukhusbyggnadernas arkitekturhistoriska värde intar hospitalsbyggnaden en särställning bland landets övriga hospital. Landets centralhospital har visserligen en gemensam inre organisation, men arkitekturen blev aldrig typiserad eftersom byggandet var relativt utspritt över en lång tid. Tilläggas kan att den första generationens statliga centralhospital ritades av lokala arkitekter medan Härnösands hospital uppfördes efter ritningar av J. F. Åbom, en av våra mest kända arkitekter.

Gådeå är inte enbart sjukhusets historia, även centralfängelset från 1861 och lasarettet från 1893 är viktiga delar av historien. Här finns således alla stora vårdinstitutioner samlade i en gemensam miljö. Det gamla lasarettet/hospitalet från 1788, där även hospitalet en gång inrymdes är en viktig del av historien. Byggnaden är dessutom klassad som statligt byggnadsminne. Hela området har stora samhälls- och socialhistoriska värden där sjukhuset och fängelset har mycket att berätta om samhällets värderingar, samhällsmoral och människosyn i ett historiskt perspektiv.

De stora vårdinstitutionerna från 1800-talet och det tidiga 1900-talet tillhör tillsammans med äldre industribyggnader (och kyrkor) ett viktigt kulturbärande byggnadsbestånd som är hotat. Dyra underhållskostnader och svårigheter att hitta anpassade funktioner medför att byggnaderna betraktas som en ekonomisk belastning istället för resurser. En förutsättning för bevarande är givetvis att byggnaderna har en bruksfunktion. Under ekonomiskt pressade tider är det lättare att riva än bevara. Men det finns många exempel tiden löst problemen med att finna anpassade funktioner. Gådeå sjukhus är en så viktig del av Härnösands historia att alla möjligheter för ett bevarande av miljön bör utredas.

Litteraturhänvisning

- Eivergård M, Jönsson L-E *Sidsjöns sjukhus 1943-1993. Ur den moderna sinnessjukvårdens historia*. Uddevalla 1993.
- Jönsson L-E *S:ta Maria sjukhus. Historien om ett statligt sinnessjukhus i Helsingborg*. Uddevalla 1991.
- Näslund R *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria, 1585-1800-talets mitt. Del I. Örnsköldsvik* 1980.
- Näslund Y *Härnösands sjukhus år 1893-1993*. Härnösand 1993.
- Näslund Y *Härnösands lazarett och kurhus*. Härnösand 1988.
- Näslund Y *Landstingets byggnader, ur Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland*. Örnsköldsvik 1977.
- Åman A *Om den offentliga vården*. Uddevalla 1976.

• Arkiv

Härnösand

Landsarkivet

Gådeå sjukhusarkiv. Inspektionsberättelser, Årsberättelser.

Härnösands kommun, byggnadsnämnden arkiv

Kartor och div ombyggnadsritningar.

Länstyrelsens lantmäterienhet

Sockenberättelser, handlingar rörande markförvärv etc.

Fig 1. Gäddede sjukhus mot väster. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

Fig 2. Gäddede sjukhus, borggården, mot öster. Foto 1996, Torbjörn Svaan

Fig 3. Sjukhusets södra flygel och isoleringsavdelning, mot öster. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

Fig 4. Isoleringsavdelningens svängda korridor. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

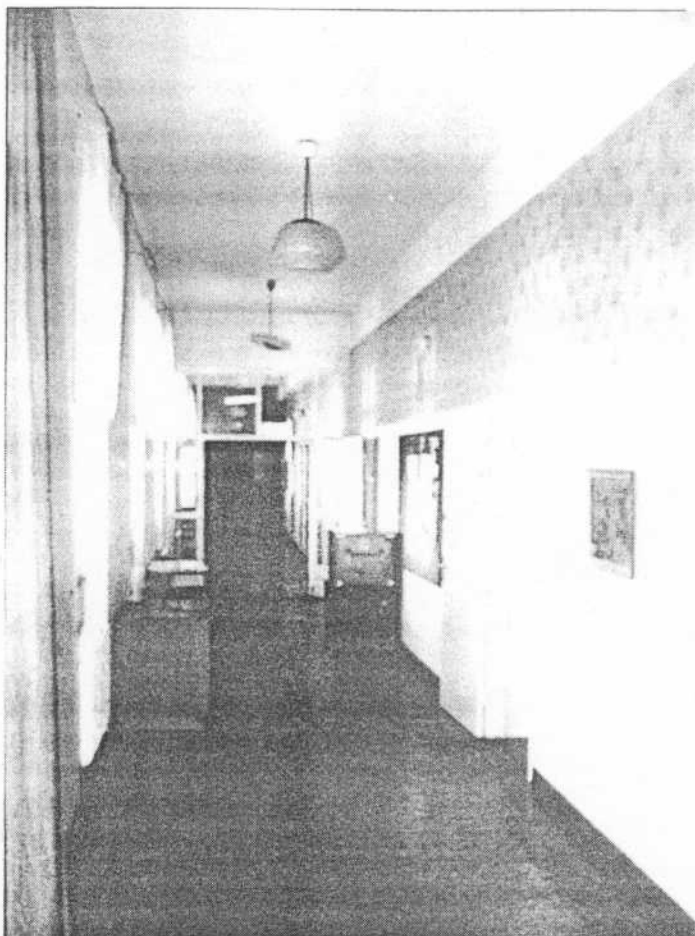

Fig 5. Korridor i flygel som kallades "raken". Foto 1996, Torbjörn Svaan.

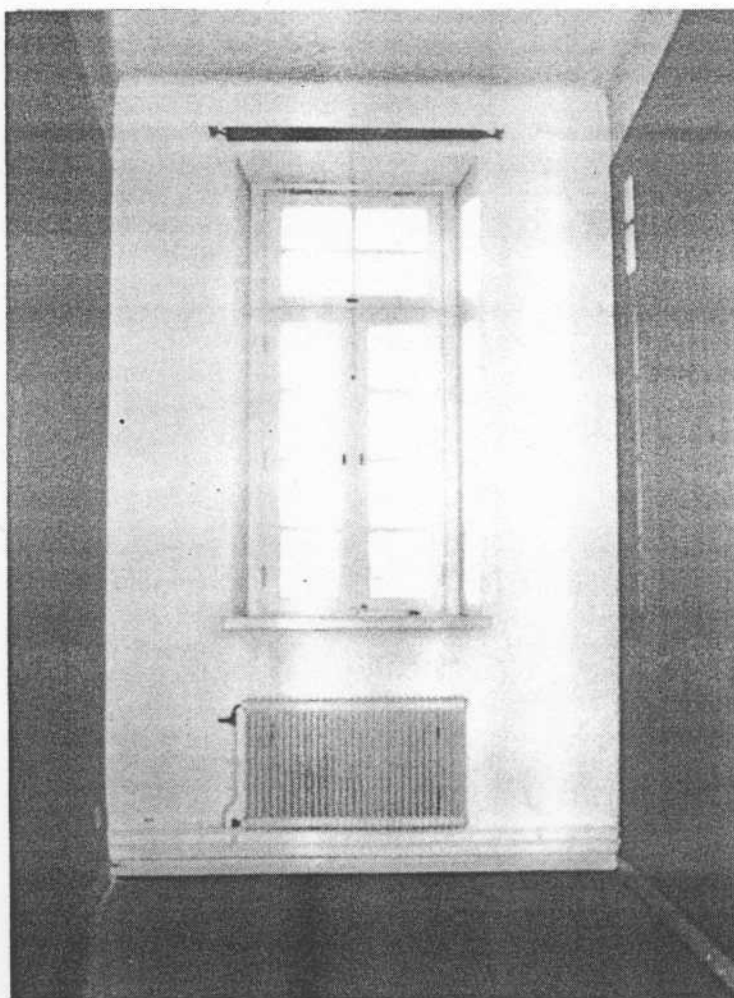

Fig 6. Isoleringscell. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

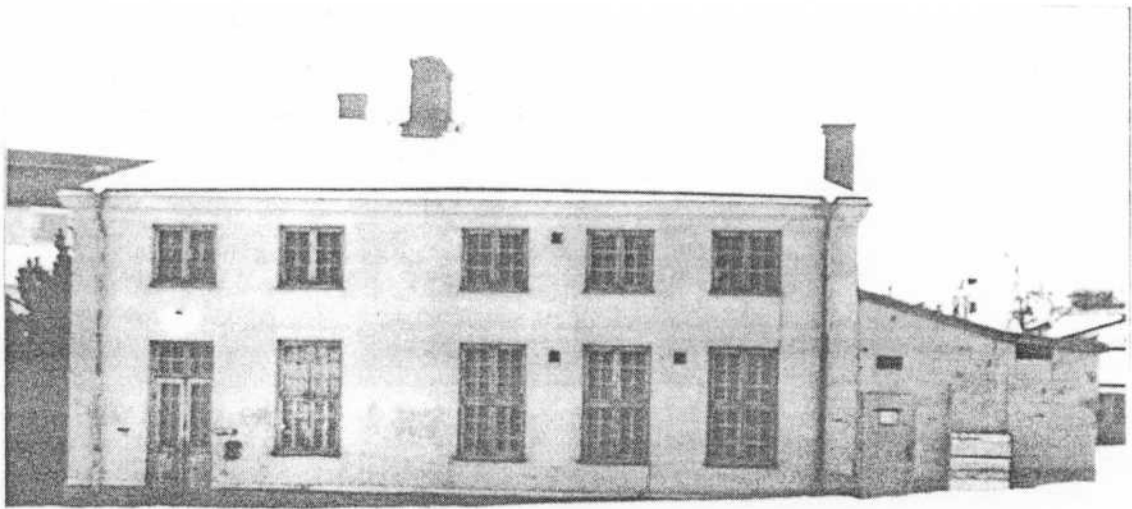
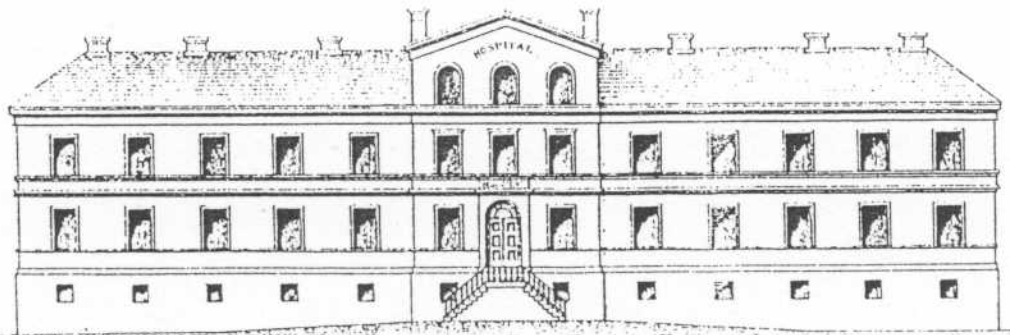

Fig 7. Sjukhusets panncentral, mot Väster. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

Fig 8. "Gula villan", f d Norrlands hospital från 1845. Foto 1996, Torbjörn Svaan.

Hufvud-facade.

KÄLLARE-VÅNINGEN.

- A. Arbets-rum.
- B. Förråds-rum.
- C. Kiosk.
- D. Skafferi.
- E. Serverings-rum.
- F. Föreläsningssal.
- G. Kiosk.
- H. Fiskeris-kans-rum.
- I. Badrum.
- J. Linné-föreläsningssal.
- K. Korrider.

Plan af vinds-våningen.

FÖRSTA VÅNINGEN.

- L. Föreläsningssal.
- M. Anti-chambre.
- N. Föreläsningssal för Läkarens rum.
- O. Föreläsningssal.
- P. Sömnrum för 1ste klassens patienter.
- Q. Badrum.
- R. Latrin.
- S. Sällskapsrum C. Medicin.
- T. Mottagning.

Plan af första våningen.

ANDRA VÅNINGEN.

Läsa med den första, med anslutning af

S & N, invid till kök och

M. Sällskapsrum för 1ste klassens patienter.

VINDS VÅNINGEN.

- U. Föreläsningssal.
- V. Föreläsningssal.
- X. Rum för 1ste klassens patienter.
- Y. Föreläsningssal.
- Z. Vind.
- Å. Korrider.
- Ä. Latrin.

Plan af souterrännen.

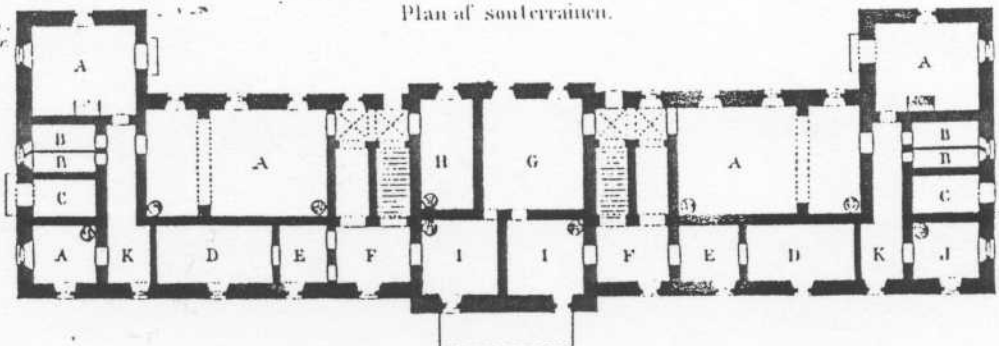

Fig 9. Fasader och planlösningar på nya hospitalsbyggnaden från 1862.

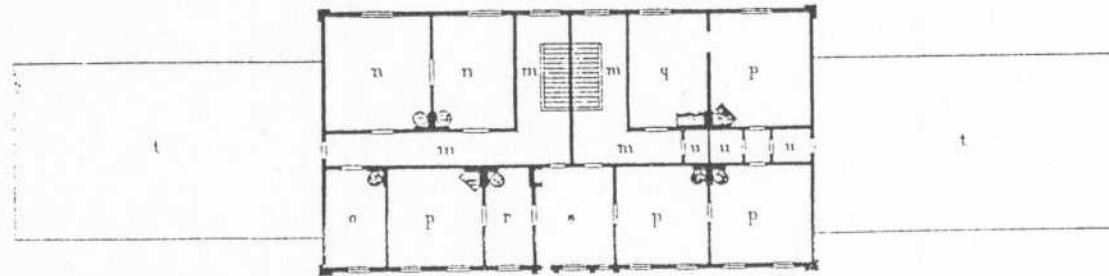
ÄLDRE HOSPITALSEBYGGNADEN

vid Hernösand.

NEDRE VÅNINGEN.

- a. Säller för våldsvamma.
- b. Väkttrum för cellinfästningen
- c. Korridor.
- d. Utgångar till Frammenadgårdar
- e. Föreläs-rum.
- f. Sjuktrum för lugna och osynliga
- g. Väkttrum för d^o d^o
- h. Föreläsnings Väkttrum för d^o
- i. Rum för Uppsyningsmannen.
- k. d^o för Förestånderskan
- l. Föreläsrum.

ÖFRE VÅNINGEN

- m. Föreläsrum och korridor.
- n. Infirmeri.
- o. Väkttrum för d^o
- p. Bastullerum för Spedanten
- q. Kök för d^o
- r. Hospitalskontor
- s. Direktörens Sekretariat.
- t. Wind över cellinfästningen
- u. Gångar och Garderob.

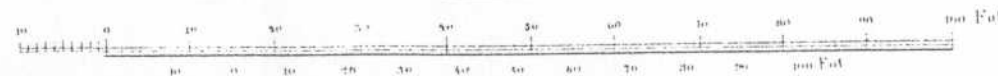
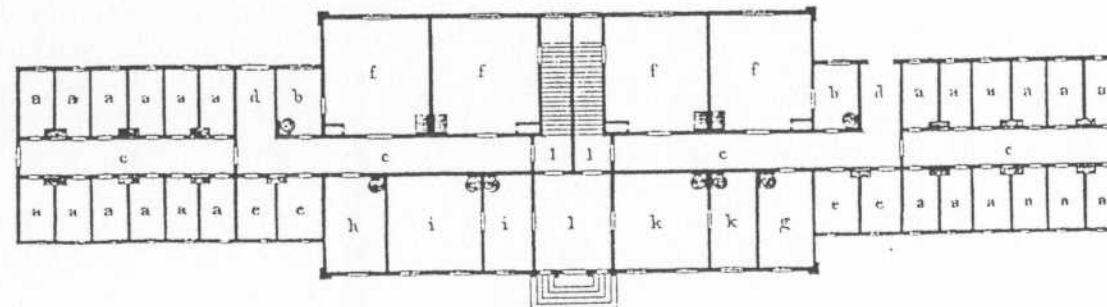

Fig 10. 1862 års ombyggnadsritningar av gamla hospitalet.

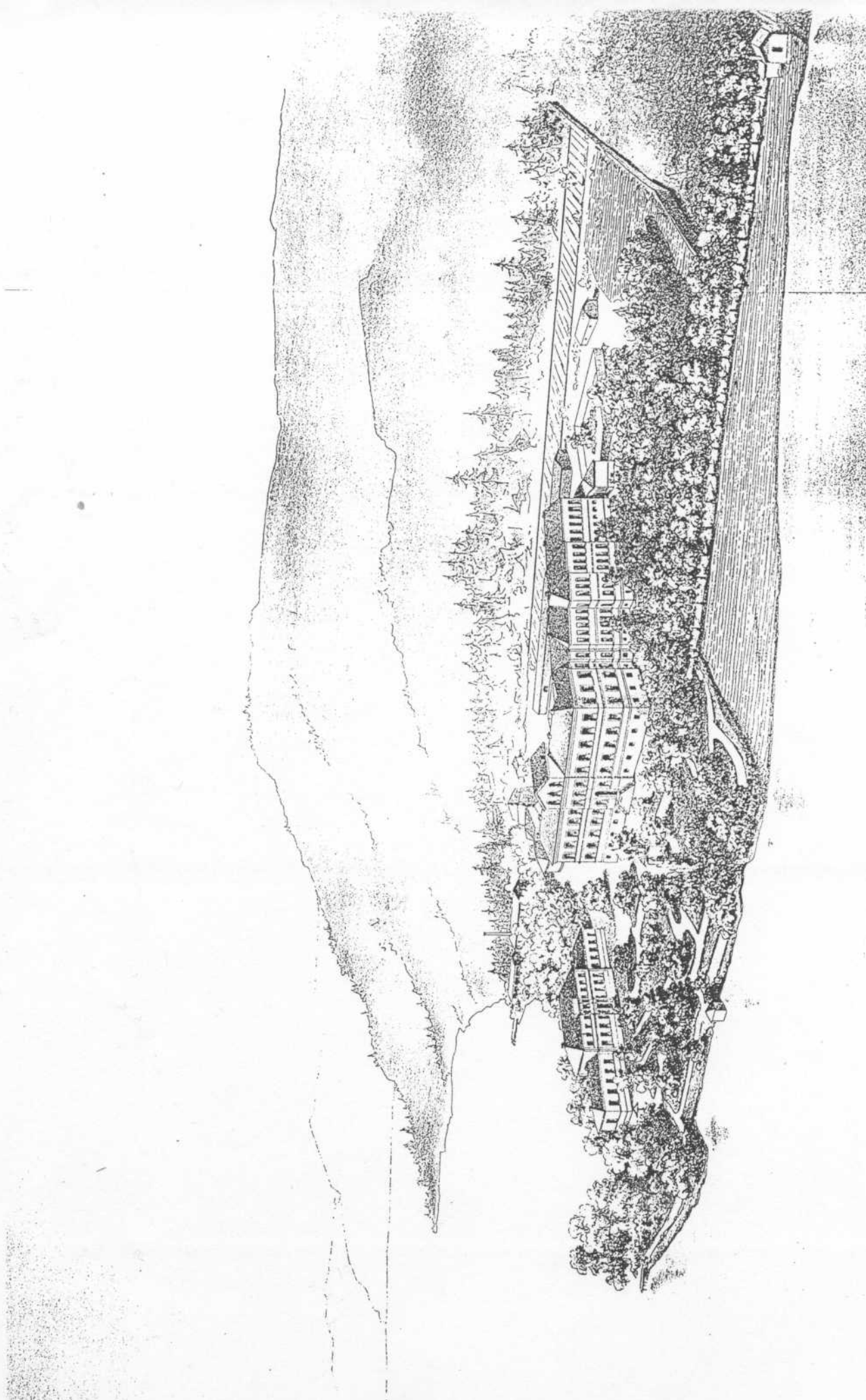

Fig 11. Bilden föreställer Hospitalet efter om- och tillbygganden 1878.

- A Hospitalabyggnader
- B Roställabyggnad
- C Vadbodar
- E Tvätthus
- F Vedskjul
- G Fortvaktabyggnad
- H Promenadgårdar
- I dito för stormande
- K Isoleringss dito
- L Köksträdgård

Fig 12. Plan över sjukhusområdet 1878.

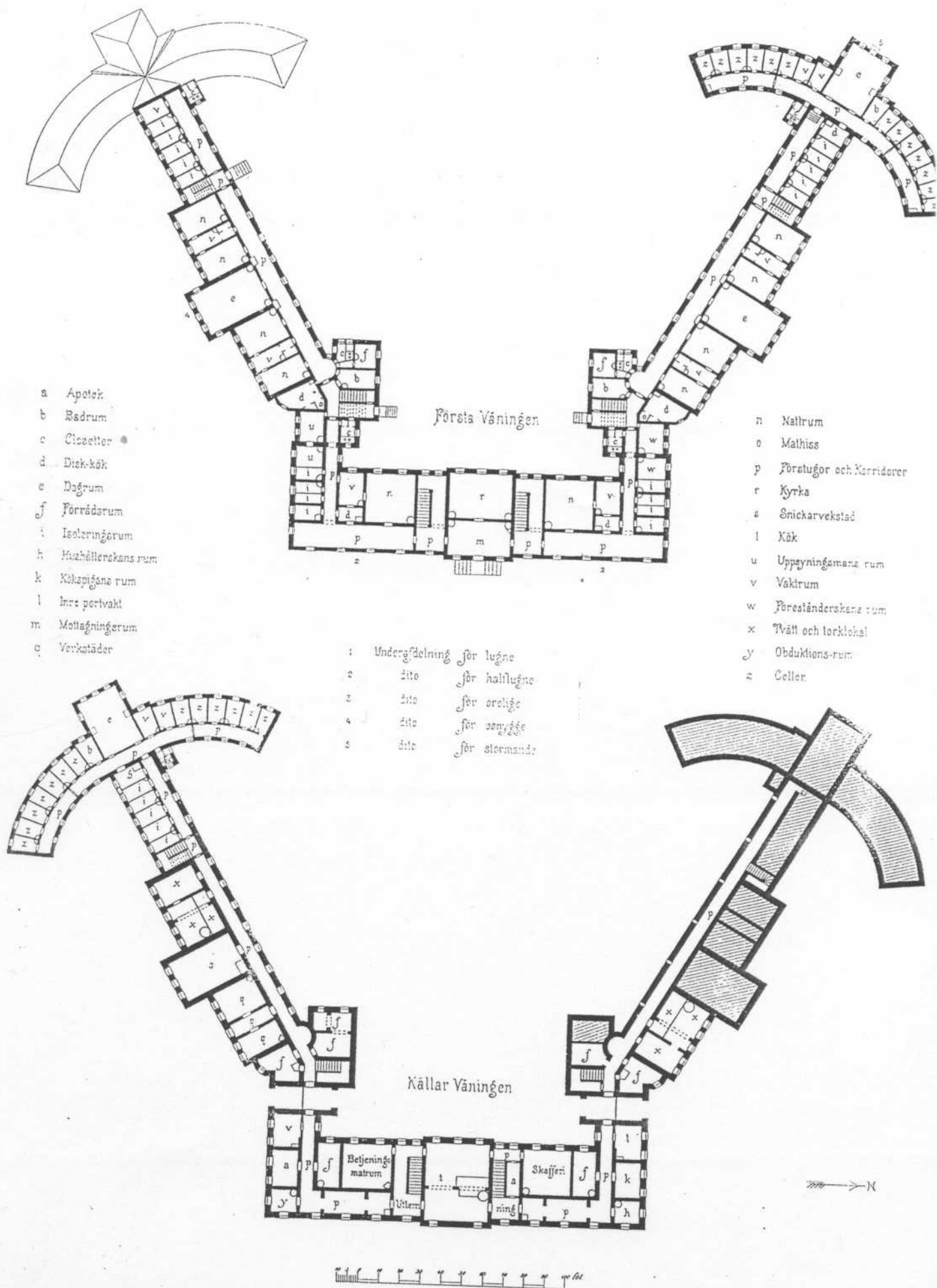
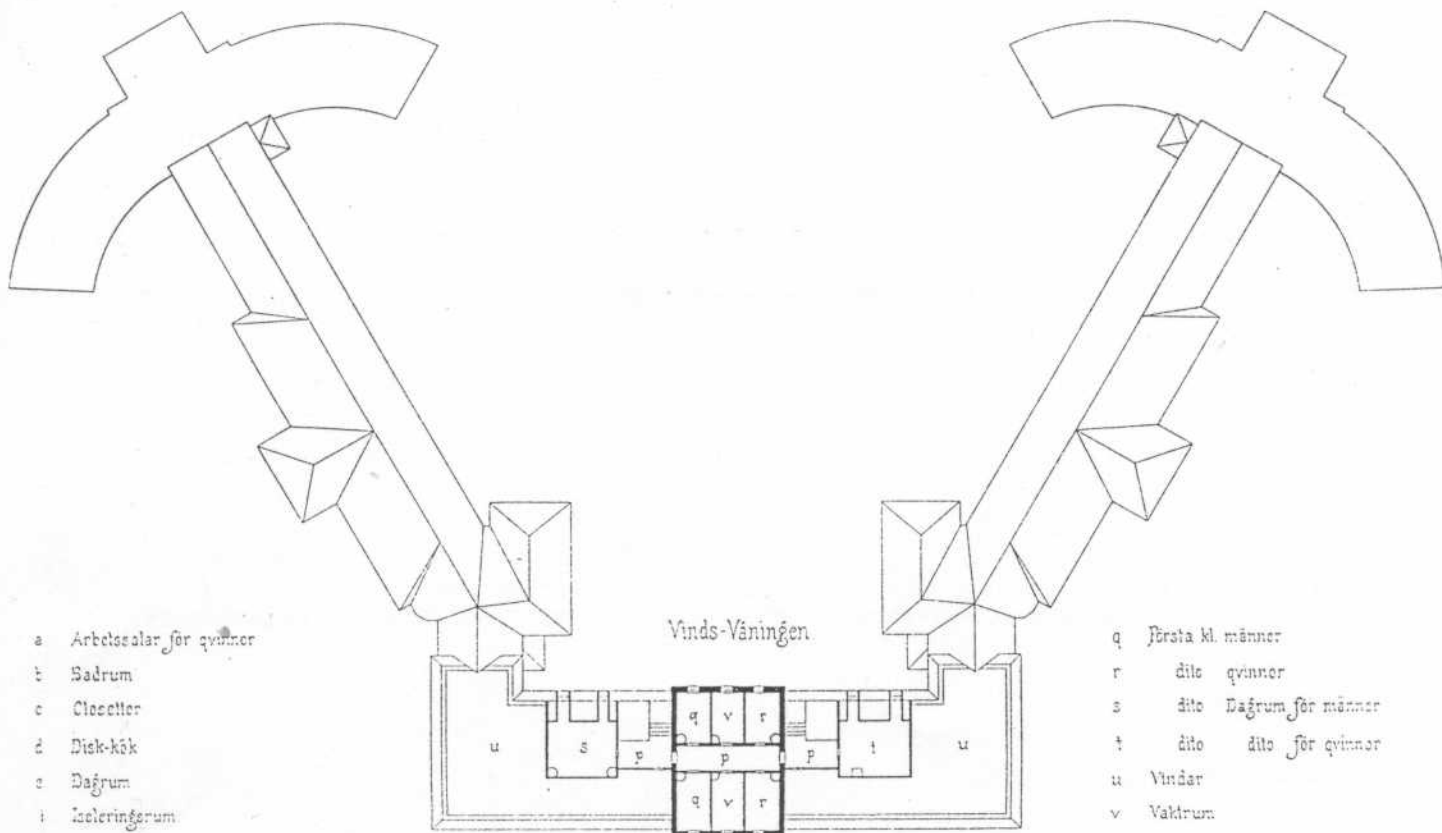
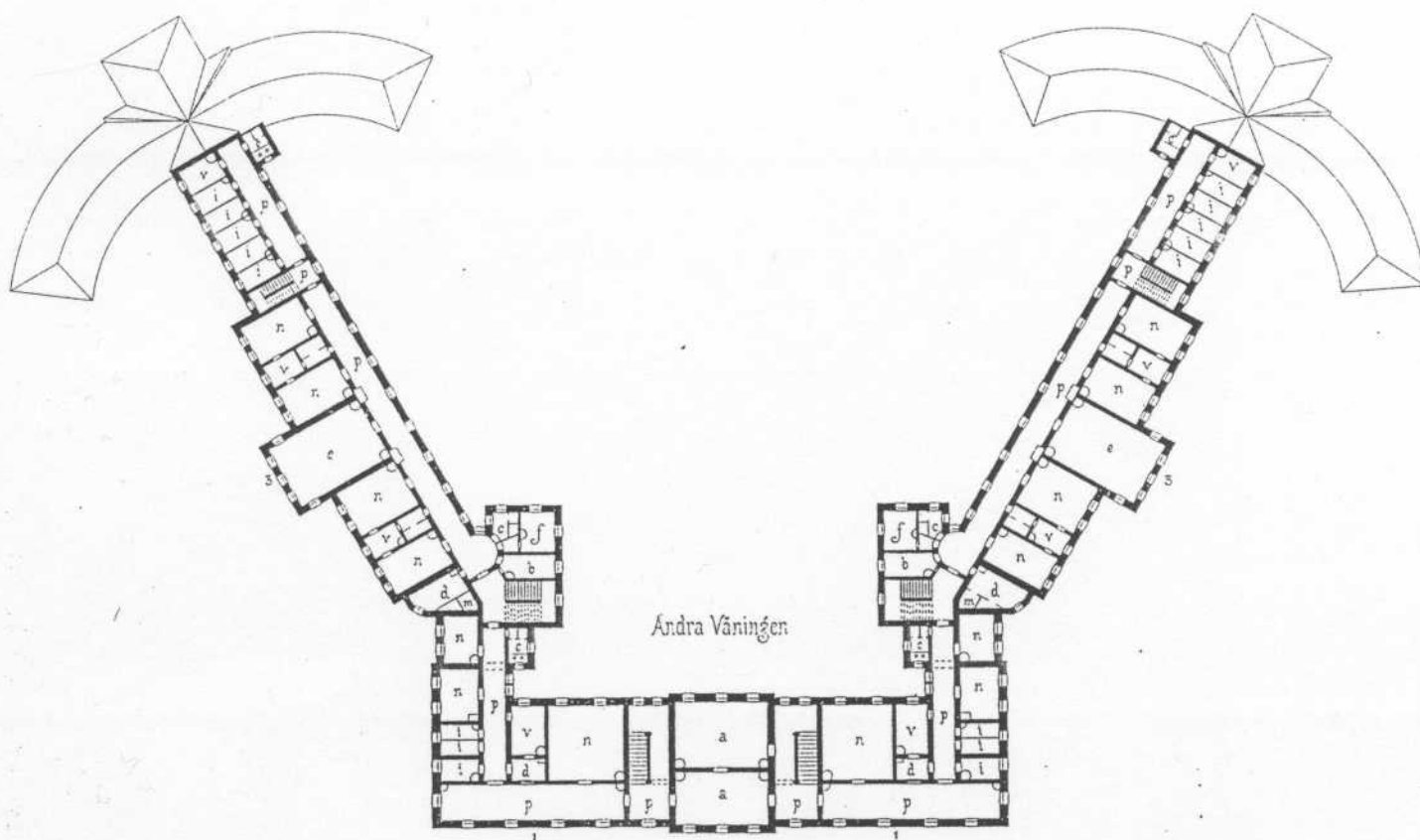

Fig 13. Planlösning från 1878.

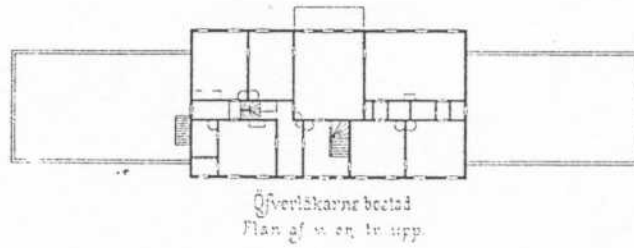

1 Undersjdelning för lugne
2 dito . . . orolige

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Fig 14. Planlösning från 1878.

Hernösands Hospitalsbyggnaden

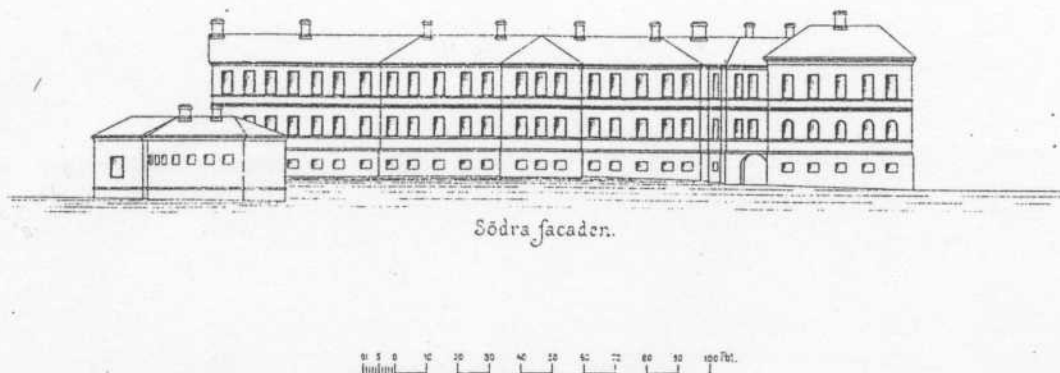

Fig 15. 1878 års ombyggnadsritning av gamla hospitalet, samt nya hospitalets fasader.